

# HAJDÚBÖSZÖRMÉNY TELEPÜLÉSE

IRTA :

**Dr. GYÖRFFY ISTVÁN**

NEMZETI MUZEUMI IGAZGATÓ-ŐR.

**6 TÉRKÉPPEL.**



SZEGED, 1927.

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ R.-T.



## Hajdúböszörmény települése.

Hajdúböszörmény város a Nyírség szélén a Debrecenből a Hegyalja felé vezető útvonalban fekszik s egyike azon hat, egykor kiváltságos városnak, melyet közönségesen „hajdúvárosok”-nak szoktunk nevezni. Ezek a városok — a már említett Böszörményen kívül: Nánás, Dorog, Hadház, Vámospércs és Szoboszló, ma mindnyájan Hajdú megyéhez tartoznak. A megye területén levő „Hajdú” jelzővel bíró több község csak az újabb időben kapta ezt a megkülönböztető nevet, de történelmi jogcíme nincs hozzá.

A hat város közül Böszörmény, Hadház, Dorog, Nánás egymás mellett fekszik. Távolabb van tőlük a Nyírségen fekvő Vámospércs, Debrecenből keletre. Ez az öt helység a gyalogos hajdúság fészke volt. Nem érintkezik velük Szoboszló sem, az egykori lovas hajdúság városa. Hajdúváros jellegét legjobban elvesztette Vámospércs, mely ma már miben sem különbözik a többi szomszédos nyírségi falutól, a többi 5 város azonban sajátos hajdútelep jellegét ma is megőrizte.

A hajdúvárosok határának nagyságát, népességének számát, nemzetiségi, vallási viszonyait az alábbi táblázat mutatja (1910):

	Határ kat. hold	Összes népes- ség	Magyar*) anya- nyelvű	Refor- mátus	Gör. kath.	Röm. kath.	Izr.	Házak száma
Hajdúböszörmény r. t. v.	56.778	28.159	28.136	23.543	2.119	1.361	915	5.768
Hajdúszoboszló r. t. v.	41.506	16.093	16.079	14.161	105	1.226	554	4.065
Hajdúnánás r. t. v. . .	46.287	16.781	16.713	14.402	187	1.116	999	4.473
Hajdúhadház r. t. v. . .	24.178	9.821	9.805	8.880	235	243	449	2.181
Hajdúdorog . . . . .	17.959	10.445	10.445	511	9.050	428	447	2.178
Vámospércs . . . . .	10.113	3.869	3.867	3.515	55	54	240	804

\*) Az egyéb anyanyelvűek németül beszélő zsidók.

E városok közül a legnagyobbal, Hajdúböszörménnyel akarunk ez alkalommal foglalkozni.<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Hajdúszoboszló településéről az Ethnographia-Értesítő c. folyóirat 1926. évi 3-ik füzetében írtunk: „Az alföldi kertes városok” címen.

Böszörmény város határa már az ókorban is lakott volt. A város fiatal múzeuma több szép tárgyat őriz a kőkorszakból. A nagypródi halmot Rómer Flóris 1882-ben megásatta. Kovakés, kövéső, kőkalapács darabokat találtak. „Ugyanakkor megásatott a nagypródi halomhoz nem messzire eső úgynevezett Kőudvar és Kövecses halom is. Mind a három helyen számtalan emberi csontot találtak.“<sup>2)</sup> Mintegy 37 drb. keltakori bronz-pallos, -sisak, -edény került elő egy ízben ásatás közben, melynek egy része a debreceni kollegiumba, más-része a Nemzeti Múzeumba került.

Böszörmény határán az *Ördögárok* is átvonul. Ma is látható a böszörményi erdön, sőt egyrészt határvonal Böszörmény és Hadrász között. Innen a debreceni Nagyerdőn keresztül Nagylétának tart.<sup>3)</sup>

Újabban H. Fekete Péter igazgató, a városi múzeum őre végzett sikeres ásatásokat, melyeknek során honfoglaláskori régiségek is kerültek elő.

A fentiekből láthatjuk tehát, hogy Böszörmény határa már írott történelmünk előtt is lakott hely volt.

Böszörmény városnak legrégibb történelmi emléke a neve.

A „*b ö s z ö r m é n y*“ szó a régi magyar nyelvben mohamedánt, muzulmánt, izmaelitát jelentett. E szóval okleveleinkben legelőbb 1325-ben találkozunk. „Kétségtelen, hogy nálunk izmaeliták már a XI. században, sőt Taksony alatt is voltak. Az izmaeliták részben kereskedők, részben földhöz kötöttek voltak. A kereskedők között nemzetiségre voltak (volgai) bolgárok, akik a mai Bulgáriából jöttek és egyéb levanteiak: arabok, sziriaiak, a földhöz kötöttek közt pedig kunok, bessenyők stb. . . . A magyar *böszörmény* valószínűleg besenyő-kun-palóc jövevényszó s az átvett török alak büsürman vagy bisirman lehetett. Az sem lehetetlen egyébként, hogy az itt élő izmaelita bolgárok önmagukat büsürmannak hívták.“<sup>4)</sup>

A Révay-Lexicon írója a város nevééről azt írja, hogy a „Böszörmény“ név valószínűleg a szerb „*biszer moj*“ (= gyön-

<sup>2)</sup> Bakóczy János volt böszörményi ref. lelkész kéziratos krónikája, melyet fia, Bakóczy Endre mostani ref. lelkész őriz, kinnek e helyen mondok köszönetet a krónika kikölcsönzéséért.

<sup>3)</sup> Bakóczy i. m.

<sup>4)</sup> Gombocz Z., Melich J. Magyar Etymologiai Szótár 530.



gyöm) szókból ered, ahogy Brankovics ezt az értékes birtokát nevezte“.

Ez a névmagyarázat nyilvánvaló tévedés. Böszörményt nem Brankovics szerb despota alapította, hiszen ezen néven már 1332-ben is fennállott a város, amikor Brankovics még a világon sem volt. Továbbá Böszörmény nevű helység Magyarországon sok helyen volt, ahol Brankovics sohasem birtokolt, tehát el sem nevezhette ezen községeket.

A tény az, hogy Böszörmény városát mohamedán vallású török-tatár eredetű, közelebbről kun vagy bolgár néptörzsek alapította s róluk nevezte el a várost a környező magyarság.

Böszörményt legelőbb az 1332—1337. évekről a pápai tizedlajstromok említik.<sup>5)</sup> Nevét Bozermen, Bezernen, Bezermen alakban írják, 1405-ben Zsigmond királyé volt. 1410-ben a Kállay család egy oklevele „Jud et iur . . . cives et hospes nostri (regis). de Bezermen“-t említi; ebből azt gyaníthatjuk, hogy jelentősebb város lehetett. „1411-ben a rác despota kapja. 1446-ban azonban Hunyadi Jánosnak volt itt 120 jobbágy portája, 1462-ben pedig özvegye tart hozzá jogot. 1451-ben Bihar megyéhez számították. Vámhely is volt“.<sup>6)</sup> Hunyadi János özvegyéről, Szilágyi Erzsébetről Böszörmény Mátyás királyra, majd ő róla Korvin Jánosra maradt, kinek halálával (1504) Böszörmény a Báthoryak birtokába jutott. 1554-ben Böszörmény 74 portával Báthory András birtoka. 1504-ben Báthory Miklósé. Ezután már a töröknek hódol.

Böszörmény város határába számos elpusztult falu és birtok határa olvadt be:

1. *Pród.* Zoltai szerint Pród alighanem azonos avval a Provod praediummal, melyet a Guth-Keled nemzetségbeli Péter ispán állítólag 1067-ben a százdi apátságnak ajándékozott néhány Hortobágy vidéki birtokkal együtt.<sup>7)</sup> 1476-ban „Prodeghaza“ alakban fordult elő s ekkor mint a Hunyadiak birtokát Bihar megyéhez számítják.<sup>8)</sup>

<sup>5)</sup> Csánki D.: Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában I. 506.

<sup>6)</sup> U. ott.

<sup>7)</sup> Debreceni képes kalendárium. 1923. 108.

<sup>8)</sup> Csánki i. m. 524.

Pródot említik 1485., 1495. és 1496. évi oklevelek is.<sup>9)</sup> A török világ alatt is lakott hely volt. 1572-ben mint hódoltsági községben a török kincstári defterek<sup>10)</sup> szerint itt 18 családfő lakott, kiknek  $\frac{3}{5}$ -öd része rác. 1609. szept 13-án Báthory Gábor ezt a falut a böszörményi hajdúknak adta. 1626-ban már pusztá, ma is az. A város az egykori község egész határát birja. A város felőli oldalt Kis-Pród-nak nevezik.

2. *Zelemér*. 1332—1337. közt már a pápai tizedlajstromok is említik. 1498-ban már pusztá, vagy ily nevű pusztá is létezett.<sup>11)</sup> 1549-ben 40 portával bíró derék község. 26 porta, melyből nyolcon rácok ültek, Parlaghy Lászlónéé; 10 Zeleméri kamarásoké; 4 Derzsi Ferencé volt. 1593 körül elpusztult. Csúcsíves templomának tornya még ma is fennáll. Pusztulása után böszörményi hajdúk szedték zálogba.<sup>12)</sup>

3. *Videgyház és Vidmonostora*. „Vidmonostor 1411-ben mint debreceni uradalomhoz tartozó helység, majd mint a Kálalaiak birtoka merül fel. Ezzel tán azonos az a Videgyház, mely 1415-ben mint az Olnodi Czudarok, 1476-ban pedig a Hunyadiak birtoka”.<sup>13)</sup> Alkalmassint azonos vele az 1402. évben szereplő Vidtelke is, mely 1492-ben pusztá.<sup>14)</sup>

Vid Zoltai szerint 1549-ben 54 portát számláló, túlnomólag rác lakosságú falu volt.<sup>15)</sup> Karácsonyi szerint<sup>16)</sup> a rácok csak 1565. vagy 1566-ban költöztek ide a szomszédos Balmazújváros, Böszörmény és Zelemér helységekből. Az 1572. évi török fejadó defter szerint 75 család lakja a falut, kik közül 50 magyar, 19 rác, 3 orosz, 3 oláh. A hagyomány szerint a Böszörménybe költöző hajdúk az itt talált rácokat kiirtották. Zoltai szerint azonban már előbb, 1593-ban elpusztult.<sup>17)</sup>

Vid pusztán később Nánás, Böszörmény és Hadház váro-

<sup>9)</sup> Csánki i. m.

<sup>10)</sup> I. 217. l. Lásd Beröd név alatt!

<sup>11)</sup> Csánki i. m.

<sup>12)</sup> Zoltai: Debreceni képes kalendárium. 1917. 110.

<sup>13)</sup> Csánki i. m. 528.

<sup>14)</sup> U. ott.

<sup>15)</sup> Debreceni képes kalendárium. 1917.

<sup>16)</sup> Karácsonyi J.: A görögkatholikus magyarok eredete. Budapest,

1924. 18.

<sup>17)</sup> U. ott.

sok osztoztak. Az egykori falu telke nem messze van attól a helytől, ahol a polgári út a nagypródi legelőre lép.

A három előbb említett pusztán kívül több olyan egyházas helyet találunk Böszörmény határán, melynek egyik-másika falu volt, de még jóval a török világ előtt pusztult el.

1. *Salamon.* Zoltai szerint „Zelemér és Böszörmény között, Hadház felől települt ez a kétségtelenül árpádkori falu. A Váradi Regestrum kétszer említi. 1214-ben Patafia Jákó Salamon-föld harmadrészét „elkerített“ ház helyre és erdőséggel együtt megvette Eusták fiától, Bodon ispántól. Majd 1222-ben némely nyíri izmaeliták (hihetőleg Böszörménybe valók, mert hiszen Böszörmény izmaelita bolgároktól kapta nevét), három embert, akik ugyanezen Salamon faluban laktak, a váradi káptalan előtt rablás miatt megvádoltak. Száz év múlva (1332.) megint említenek egy birtokosát Csele fiát, Sándort, kivel szemben szomszédja, Zeleméri Mihály szertartásos esküvel védi meg Zelemér falvának Salamon felőli határait. A határ igazolása Debrecenből a Tisza felé (Tokaj irányában vezető országút mellett emelkedő Nagyhalomnál indul meg, mely a Messzelátó, most Széchenyinek nevezett halommal vehető egynek. Kelet felé szántóföldek között és erdőszélen ment tovább a határ. A XV. században Salamon is már praedium és a Hunyadiak ropant vagyonát szaporította“.<sup>18)</sup> 1783. évi határtérképünkön a böszörményi erdőben láthatjuk az „Extirpatura Salamon“-t, az egykori falu helyét.

2. *Szilegyház, Sziltelek.* „A kettő valószínűleg egy. Fyzes, Maladon, Ethelaka praediumokkal együtt 1423., 1489., 1492., 1493-beli oklevelek tanúsága szerint a Zeleméry család jószágá. Böszörmény város mai határának délnyugati részén fekhe-tett“.<sup>19)</sup>

3. *Hetvenegyháza.* Hetven nevén 1411-ből mint a debreceni uradalom tartozékát, Hetvenegyháza nevén mint Szilágyi Erzsébet Böszörményhez tartozó birtokát ismerjük. Holléte felől a Bekk Pál-féle 1786-beli térkép tájékoztat. A Kadarcs egyik ágát hívták Hetven-érnek a böszörmény-újjvárosi határnál.<sup>20)</sup>

<sup>18)</sup> Zoltai i. m.

<sup>19)</sup> Zoltai i. m.

<sup>20)</sup> Zoltai i. m.

4. *Móregyháza*. Hunyadi Jánosné birtoka. Zoltai szerint „Valószínű, hogy vagy az oklevél írt hibásan, vagy a másoló olvasott tévesen Mór-t a Nyir név helyett. A valódi név Nyiregyháza. Mert a katonai térkép szerint Böszörmény és Szentmargita között fekszik egy Nyiregyházi Rátót nevű határhalom. Rátótházának is nevezik“.<sup>21)</sup>

Mivel azonban a „Nyiregyháza“ nevet Böszörmény régi határtérképein nem találjuk, nem tartjuk lehetetlennek, hogy e név mégis Móregyháza lehetett s csak a katonai térképek írták el. Egyébként a „Mór“ név szintén szerecsent, izmaelitát, böszörményt jelentett a régi magyar nyelvben, így Böszörmény szomszédságában való létezése nagyon is valószínű.

Zoltai több birtoknevet sorol fel Böszörmény határáról, melyek csak apró, falunak nem nevezhető telepek voltak.

1. *Cseke vagy Csegeteleke*. A várostól délre a szentgyörgyi határszélen fekvő 167 m. magas Csegei halomnál feketett. „Cheketekével azonosnak vehetjük azokat a Chegehalomnál és Chegekutánál fekvő szántóföldeket, amelyeknek erőszakos elfoglalása miatt Zeleméri Mihály 1489-ben az országbírónál bepanaszolta testvéreit, Parlaghy Antalnét és Cseri Miklósnét“.<sup>22)</sup>

2. *Kajántelege*. 1476-ban Hunyadi birtok. Határtérképeinken a nagypródi pusztá északkeleti szélén láthatjuk a Kerek-Kaján-szék és Hosszú-Kaján-szék nevű szikes fertőket. Sőt a nánási határ déli részén is találunk Kajánszék nevű mocsarat.<sup>23)</sup> Úgy látszik Kajántelege e tájon feketett.

3. *Süldő*. 1476-ban ez is Hunyadi birtok. Zoltai úgy gyanítja, hogy a nagypródi pusztá északkeleti sarkában részint a böszörményi, részint a nánási határban fekvő Süldős ér, Nagy- és Kis-Süldős halom neveket még a XV. századból örökölték a hajdúk.

4. *Sárkuta*. 1476-ból fenmaradt, de ma már nem használt helynév. Zoltai a Veréb-sár csárda nevében gyanítja fenmaradni ezt a nevet.

5. *Bodagyakra*. Zeleméri Kamarás Miklós fiai és a Petri Derzsek 1496-ban megosztozván Zelemérfalván, ennek szántó-

<sup>21)</sup> U. ott.

<sup>22)</sup> U. ott.

<sup>23)</sup> U. ott.

földjein és erdein, ez utóbbiak között a Bodagyakra nevű bokros helyet is megnevezik.<sup>24)</sup> *Gyakor* a régi magyar nyelvben sűrű-t jelentett. E helyen fekszik ma a Boda szőlő.

Láthatjuk tehát, hogy Böszörmény 57 ezer holdnyi határán a török világ előtt mintegy 10—12 helység volt. Ezeket részint ismeretlen csapások, részint a török világ zivatarai söpörték el a föld színéről. Ezek helyébe támadt a 30 ezer lakossal bíró Hajdúböszörmény városa, melynek kialakulását az alábbiakban mutatjuk be.

A közfelfogás szerint a hajdúság valami gyülevész, menekült délszláv elem, mely eladdig, amíg Bocskai István fejedelem meg nem szervezte és le nem telepítette őket, éppen olyan csapásai voltak az országnak, mint a török vagy a tatár.

Maga e kor kiváló ismerője, Takáts Sándor is nagyjából részt rácoknak tartja őket, amikor a Hajdúság vidékéről ezt írja<sup>25)</sup>: „Hazánk e részét nemcsak a nép, de még sok író is tősgyökeres magyar néptől lakott területnek hiszi. A hajdúk ma veszett magyar hírében állnak s maguk sem sejtik, hogy elődeik jórésze a rác néphez tartozott. Mikor Zsigmond király a szerb várak fejében Debrecen vidékét átengedte a szerb fejedelemnek, a törököktől szorongatott szerbek közül igen sokan letelepedtek a Tiszán túl. E beköltözöttek azonban idővel beolvadtak az erősebb magyar elembe. A későbbi századokban ismét jöttek rácok a Tiszántúlra. A 16. században például Böszörmény állandóan Rác-Böszörmény név alatt szerepel okiratainkban. Mikor Bocskai fejedelem a hét hajdú városba telepíti a szabad hajdúkat, ezekkel együtt (mint bajtársak) igen sok rác és rutén vitéz kap ott földet és lakóhelyet. A 17. századi kamarai iratok a hajdúvárosok népességét a való tényállás alapján „conglomeratum“-nak mondja. S bár idő folytán e vidéken a magyarosodás rendkívül terjedt, azért a hajdúvárosok még a 18. század közepén sem magyarosodtak meg teljesen. 1740-ben p. o. a magyar kamara így ír a hajdúvárosokról: „oppidum usque ad praesens Rác-Beszermény apellabatur, cuius unam partem Hungari Helveticae confessioni addicti incolunt, aliam veri rasciani et rutheni; in oppido Dorogh omnes Rasciani et Rutheni exemplariter uniti“.

<sup>24)</sup> U. ott.

<sup>25)</sup> Magyar Nyelvőr XXXII. 88.

A hajdú szó valószínűleg azonos a *hajtó* szóval s úgy látszik, hogy a hajdúk — legalább nálunk — eleinte hajtók voltak. Ezek a hajtók a XV. század végén fellendült nagy marhatenyésztés jelentős tényezői, ők hajtották hazánkból a szarvasmarhát a magyar marhakereskedelem külföldi piacaira. Igénytelen, de bátor és szilaj emberek voltak. Mikor azonban a magyar marhakereskedelem hanyatlásnak indult, a foglalkozás nélküli hajtók vagy hajdúk csakhamar a társadalom nyűgjei lettek, miért is az 1514. évi IX. törvénycikk a fegyverviseléstől eltiltotta őket.

XV. századbeli hajcsáraink és pásztoraink között bizonyára feles számmal lehettek délszlávok, sőt oláhok is, akik a török járma alól menekültek hazánk biztonságosabb földjére. A menekülőknél, különösen pedig a rácoknak a XVI. század elején a fegyverforgatásban hova-tovább, egyre nagyobb szerep jutott. Ezután már a hajtó és hajdú szó mindinkább szabad katonát jelentett. Nem lehet tagadni, hogy a hajdúk első két-három generációja csakugyan a rác menekülőkből toborzódott. A mohácsi gyászos csatavesztés után azonban egy új menekülő elem jelenik meg, a magyar. Amint a délszlávoknak a magyar államhatalom megdönthetetlenségébe vetett hitük megínog, beözönlésük alább hagy, lassanként megalkusznak szomorú helyzetükkel s ezután már a hajdúság főleg a földönfutóvá vált magyarságból rekrutálódik. A XVI. század második felében az Alföldön a délszláv eredetű hajdúság az örökös csatározások és egyéb háborús veszedelmek következtében lassanként felmorzsolódott, aki pedig megmaradt, elvegyült a magyar hajdúság soraiban s magyarrá lett. Hiszen maga a magyar szabad hajdú sem igen tudott családot alapítani, hát még egy idegen? A mohácsi veszedelemtől a szabad hajdúk Bocskai által való letelepítéséig nyolcvan esztendő, majdnem három emberöltő telt el, ez az idő éppen elég lehetett ahhoz, hogy a szabad hajdúk soraiban élő rácság elkallódjék.

De voltak a menekült rácoknak az Alföldön és pedig éppen Böszörmény körül összefüggő telepeik is. Vajjon nem ezek közé telepedtek Bocskai hajdúi? Vagy talán éppen ezek a rácok fogtak fegyvert Bocskai mellett? Hogy ezekre a kérdésekre megfelelhessünk, vessünk egy pillantást Böszörmény és környékének rác telepeire!

Lazarevics István rác deszpota 1411-ben Debrecennel

együtt egyebek között birtokul kapja Böszörményt. Halála után birtokait unokaöccse, Brankovics György örökölte. Takáts Sándor a böszörményvidéki rácokról azt tartja, hogy azok még Zsigmond király idejében települtek be a rác deszpota szárnyai alatt.<sup>26)</sup>

Ezzel szemben Karácsonyi János így szól: „Sokan azt gondolták, hogy Brankovics György rác despota birván 1426-tól 1444-ig Debrecen városát, ez telepített Debrecen vidékére rácokat. De ez tévedés. Brankovics idejében († 1458.) a szerbség az a része, amelyet a magyar rác-nak hívtak és inkább földműveléssel, állattenyésztéssel szeretett foglalkozni, mint hadakozni, még azt remélte, hogy megmaradhat hazájában. Csak 1476. és 1481. után kezdték őket hazánkba áttelepíteni Kinizsy Pál, a Jaksity család és más délvidéki birtokosok”.<sup>27)</sup>

A rác mint lakosság Böszörményben és környékén, csak a XVI. század közepe felé tűnik fel. Szabolcs megye 1543—49-iki adóösszeírásai szerint Zelemér, Balmazújváros és Böszörmény községekben laktak rácok, és pedig:

Zeleméren özv. Parlaghy Lászlóné birtokán	56 magyar,	8 rác jobbágytelek
Balmazújvároson Török János	” 138	” 25 ” ”
Böszörményben Báthory András	” 56	” 36 ” ”

találattott.

Amint látjuk, a rácság a magyarsággal szemben mind a három helyen kisebbségben volt. Mind a három birtokos családnak birtokai és családi összeköttetései voltak Temes, Bács és Csongrád megyékben, és így alkalmuk volt onnan rác jobbágyokat hozatniok.<sup>28)</sup>

„Balmaz Ujváros, Rácz Böszörmény, Zelemér épen útjában esvén a Török-Szentmiklósról Kálló ellen induló törököknek, az itt lakó rácok 1565-ben vagy 1566-ban átköltöztek a feljebb eső és akkor a tokaji várhoz tartozó Dorog, Varjas községekbe, továbbá az ezekkel szomszédos Vid és Sima falvakba, majd pedig egyenesen a kállai vár alá húzódtak, hogy a török ellen védelmet találjanak”.<sup>29)</sup>

<sup>26)</sup> Magyar Nyelvőr XXXII. 88.

<sup>27)</sup> Karácsonyi J.: A görögkatholikus magyarok eredete. Bp., 1924.

<sup>80.</sup> 18. Margalits: Szerb történelmi repertorium 674—76.

<sup>28)</sup> Karácsonyi i. m. 18.

<sup>29)</sup> U. ott.

Az 1572. évi török defterekből<sup>30)</sup> csakugyan kitűnik, hogy a rácság Dorog, Varjas, Vid, Sima és Pród községekre húzódott. Az említett községekben arányuk a magyarokhoz képest a következő:

	Magyar	Rác	Orosz	Oláh	Összes ház
Dorog . . .	12	48	9	1	70
Varjas . . .	4	50	—	5	59
Vid . . . .	50	19	3	3	75
Sima . . . .	43	19	6	3	71
Pród <sup>31)</sup> . .	9	9	—	—	18

Balmazújváros és Zelemér községek nincsenek felvéve a defterbe, talán mert pusztán maradtak. Beszerőn falu ugyan benne van, lakosai mind magyarok, de ez lehet esetleg Berek-Böszörmény is.

Nagy-Kállóban a lakosok között nem találunk rácokat. Ellenben Kálló környékén *Szenegház-on*<sup>32)</sup> szintén vannak orosz és rác lakosok.

Böszörmény körül tehát 1572-ben a rácok száma legfeljebb másfélszáz háznépre tehető.

Feltéve, hogy ez a másfélszáz rác háznép a Bocskay felkeléséig eltelt 33 esztendő alatt nem kallódott el, hanem mind ott volt Bocskay csapataiban, akkor sem haladja meg egy százalékát azon hajdúságnak, amelyet Bocskay kiváltsággal látott el s betelepített. Lehet-e ebben az esetben arról beszélni, hogy a hajdúk elődeinek jórésze a rác néphez tartozott?

De nem harcoltak Bocskay hadaiban sem szabadhajdúsorban élő rácok, sem Böszörmény—Dorog-környéki letelepült rácok! Földönfutó alföldi magyarok voltak azok, akiket a török-tatár pusztítás hazátlanná tett s szabadhajdúsorsra kárhoztatott. Szoboszló településének ismertetésénél pedig rámutattunk, hogy Bocskay István fejedelem lovasságának a zöme nagy- és kis-kun volt.<sup>33)</sup>

<sup>30)</sup> Velics—Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Bp., 1886. 8<sup>o</sup>. I. 217.

<sup>31)</sup> Berődnek írva. 217.

<sup>32)</sup> U. ott, 235.

<sup>33)</sup> Györfi I.: Az alföldi kertes városok. Bp., 1926. 8<sup>o</sup>. 8.



A hajdúság megtelepítésének érdeme Bocskay István fejedelem nevéhez fűződik.

Bocskay eleinte hű királpárti volt, de bizonyos intrikák következtében kegyvesztett lett s a császári zsoldos sereg megtámadta. Bocskay a szabad hajdúkból hirtelen sereget gyűjtött s több csatában megverte a császáriakat. Vitézeit megjutalmazandó 1605-ben nemességre emeli őket és hogy bizonytalan lakóhelyeikről el ne széledjenek, Kálló egész városát, Nánás, Dorog, Varjas pusztabirtokokat, Hatház, Vámospércs, Sima és Vid részjóságokat 9254 vitézésnek adja. A kiváltságlevelél a kapitányok neveit felsorolja. A nevek mind magyarok.

Amint látjuk, a hajdubirtokok nevei között nincs Böszörménynek a neve. Böszörményt nem is Bocskay adta a hajdúknak, hanem Báthory Gábor fejedelem. Kálló város hajdúbirtokosai ugyanis a várbeli királyi őrsereggel állandó villongásban éltek, úgy hogy széttelepítésükről kellett gondoskodni. Eleinte a kállai hajdúkat Nádudvarra akarta a fejedelem telepíteni, de aztán Böszörmény várost és Pród falut adta nekik 1609-ben csere és vegyes adományozás címe alatt és a hajdúk részéről százezer forint lefizetése mellett. Ez az oklevél az immár böszörményi hajdúkat részint lovasoknak, részint gyalogosoknak említi.

Nánást, Dorogot, Varjast az 1605. évi adománylevelél pusztabirtokoknak mondja; hogy pedig Szoboszló, Hatház, Vámos-Pércs és Polgár hajdútelepek is pusztá falvak voltak a hajdúk leszállásakor, kitűnik II. Mátyás király 1613. évi okleveléből, mellyel a hajdúk minden szabadságait megerősíti.<sup>34)</sup>

A néphagyomány tud arról is, hogy a vidi rácokat a letelepülő hajdúk egy éjszaka meglepték és felkoncolták.

Tudjuk, hogy az 1604. évben, mikor Bocskay fényes diadalait aratta a császári seregen, a rácok éppen ellene harcoltak, s Bocskay 1605. évi kiváltságlevele hangsúlyozottan kiemeli, hogy a rácokon a Tisza partjánál a hajdúság szörnyű vérontást követett el. Ezek a rácok szám szerint kétszázan voltak, s aki életben maradt közülök, azokat

<sup>34)</sup> Varga Geiza: Hajdumegye leírása. Debrecen, 1882. 27.

haza küldték. Karácsonyi szerint „ezek egy része Bocskay mellé állott, de vallásuk miatt 1606-ban Bocskaytól nem kapták meg a hajdúszabadságot. Sőt az azelőtt Rácz-Böszörményben lakóknak is 1610. táján Újfehértóra kellett költözniök, mert Böszörményt Báthory Gábor egyedül a református és magyar hajdúknak adta. Csak midőn már Bethlen Gábor is meghalt és Szabolcs vármegye is visszakerült II. Ferdinánd magyar király kezére, sikerült a dorogiaknak kivinni, hogy ezentúl ők is mint adót nem fizető s ahelyett fegyvert fogó hajdúk szolgálhatták a királyt, Dorog pedig hajdú várossá lett“.<sup>35)</sup> Ebben az időben azonban már a rácság nem volt rác, hanem oroszok, oláhok magyarok konglomerátuma, akik között már alig volt rác elem.

Böszörményből, mint láttuk, 1610. táján teljesen kiköltözött a rácság. A mai görög-katholikus, közönséges orosz-nak nevezett elem pedig 100 év múlva kezd beszivárogni, az 1702. évi összeírásban alig találunk 3—4 idegen hangzású nevet.

Hogy honnan verődött össze Böszörmény u. n. „orosz“ lakossága, tanulságosan megmutatja a város 1750. évi jegyzőkönyve, mely ekkor összeírja az összes „orosz“-okat:

### Az orosz lakosok specifiációja:<sup>36)</sup>

Neveik:	Mennyi ideje idevaló származásuknak?	Hónaponkénti contributio	
		Rf.	kr.
Csontos László circiter 30 esztendeje . . . . .		1	30
Székelly Sándor „ 30 „ . . . . .		1	—
Szűts Sámuel 40 esztendeje, Bajusz János szolgája volt . . . . .		2	—
Nagy László 32 esztendeje, Lengyelországi . . . . .		—	30
Ennek fia Nagy Gergely . . . . .		1	30
Pap László özvegye . . . . .		1	—
Máthé Miklós Szoboszlóról jött . . . . .		2	—
Oláh János „ „ . . . . .		5	—
Hegedűs András juhász bojtárnak jött ide, most is nyáj juhász		1	30
Gulyás Mihály juhászbojtár, Dorogról szakadt . . . . .		5	—
Petsenyés János szolgaságából tette le magát . . . . .		2	15
Matúz András Beszkédéről való . . . . .		2	15
Daru Lukács circ. 36 eszt. Takáts János szolgája volt . . . . .		—	45
Átvétel . .		24	95

<sup>35)</sup> Karácsonyi i. m. 20.

<sup>36)</sup> Böszörmény város levéltára. Prot. A. 222. Balogh Ákos úr szíves közlése.

**Neveik :            Mennyi ideje idevaló származásuknak ?**

		Hónaponkénti contributio	
		Rf.	kr.
Áthozat . . .		24	95
Csösz Jánosné circ. 25 esztendeje, hogy férje ide szakadt . . .		—	15
Kellemen János „ 12 „ . . . . .		—	30
Halász Simon „ 10 „ . . . . .		—	30
Szűts Ferencz mint mester Ember ugy jött . . . . .		—	30
Oláh Mihály. Gyermeke korában a mezőn lették . . . . .		1	15
Szűts Illés „ „ a „ „ . . . . .		1	15
Lengyel szűts Lengyelországból jött . . . . .		—	45
Bilkei András. Circ. 6 v. 7 esztendeje jött . . . . .		—	45
Daru Pál. Ez repetáltatott Kálmánczi által a praetendált jobbágy- ságért . . . . .		1	15
Orosz kerékjártó mint mesterember circ. 6 esztendeje . . . . .		—	30
		33	45
No 23. Hat hónapok szerint tesznek . . . . .		202	30

A görögkatholikus vallású mai hajdúsági lakosok „orosz“ neve is csak gyűjtő név, nem jelenti ez azt, hogy ők mindnyájan orosz eredetűek. A XVIII. század elején ezen a tájon nagy területen nem volt római katolikus templom s a meginduló újratelepüléskor a mindenünnen beköltöző jobbágyok, hacsak reformátusok nem voltak, a meglevő görögkatholikus egyházakhoz kapcsolódtak. Biztosan igen sok magyar lehetett közöttük, mert ellenkező esetben az olyan teljesen görögkatholikus vallású község, mint Hajdúdorog, nem magyarosodott volna meg máig sem.

De amilyen gyűjtő név ma az „orosz“, ugyanolyan volt a XVI—XVII. században a rác. Bizonyos, hogy az e vidéki görögkeleti egyházakat először rácok alapították, de később már oroszok, oláhok töltötték ki a rácok egyre gyérülő sorait, s az unio idején már a rác nyelvét és nemzetiségét teljesen elveszítette.

Annak, hogy Böszörményt a XVII. századtól kezdve a XIX. század elejéig Rác-Böszörménynek nevezik, nincs semmi ethnikai jelentősége. Ez csak azt jelenti, hogy volt idő a XVII. század előtt, amikor csakugyan rácok lakták. A „rác“ jelzőt azért kapta a város, hogy a nem messze Bihar megyében fekvő másik Böszörménytől<sup>37)</sup> meg tudják különböztetni. Hogy a XVII. századbeli kamarai iratok conglomeratumnak mondják a

<sup>37)</sup> Ez a mai Berek-Böszörmény.

hajdúságot, az tökéletesen igaz, mert Bocskay hajdúvitézei az Alföld különböző tájáról verődtek össze, de hogy különböző nemzetiségűek lettek volna, arra nincs semmi bizonyíték.

Bocskaynak — miután a hajdúsággal fényes győzelmeit kivívta — nemcsak az volt a célja, hogy a hazátlanul bolyongó tömeget ismét földhöz kösse, hanem a török és német ellen hatalmas védő falat akart belőlük emelni. Nagy koncepciójú alkotását erdélyi fejedelem utódjai tovább építették és a Hernád folyótól a három Körös és a Berettyó folyók vonaláig csakugyan gátat vetettek a török pusztítás elé, mely megmen-tette a mögötte levő magyarságot a végpusztulástól.

A hajdútelepek voltak az Alföld újratelepitésének első kezdetei s a hajdúvárosok lettek a későbbi keletkező alföldi városok mintái.

A hajdúvárosok pedig elsősorban védelmi helyek voltak, melyeknek vitézeit nem a környező falvak tartották el, sem zsoldot nem kaptak, hanem békés munkájukkal kellett megke-resniök a mindennapit. Mint katonák, apró községekben nem lakhattak, mert támadás esetén apró falvaik az ellenség mar-talékaivá lettek volna. Fejedelmeink egyszerre mint népes te-lepeket ültették a pusztá helyekre a hajdúvárosokat; az állat-tenyésztésből, mezőgazdálkodásból élő nagyszámú nép részére megfelelő nagy határat hasítottak ki; így jöttek létre a ma pa-rasztvárosnak, helyesebben pedig g a z d a v á r o s n a k neve-zett települések első példái.

A hajdúvárosok, mint védelmi helyek, a m a g y a r v á r m i n t á j á r a települtek, nevük *kerített város* volt.

A magyar vár a hegyi váraktól eltekintve, hármasszögben állott. „Kőépítmény ezekben vajmi kevés volt, legfőljebb a belső várban akadt kőből készült erősség, vagy egy maga-sabb torony. A török ellenében emelt végházainknak is a pa-lánk volt a legnagyobb erősségük“.<sup>38)</sup>

„Az úgynevezett h a j d ú p a l á n k o k, melyek jobbára csak a XVII. században épültek, egytől-egyig fából, földből készültek. Amint tudjuk, e palánkok sok kellemetlenséget okoztak a törököknek, azért az 1616. évben erősen követelték a hajdúpalánkok elrontását“.<sup>39)</sup>

<sup>38)</sup> Takáts S.: Rajzok a török világból. II. 25.

<sup>39)</sup> U. ott.

A magyar várak legkülső kerítése a latorkert volt.<sup>40)</sup> Ezen az utak bemenetelénél sorompók voltak. Ha a sorompón bement az ember a külső várba vagy huszárvárba, másként katonavárosba jutott. Itt lakott a lovasság, s itt voltak az istállók.<sup>41)</sup> A külső és belső vár között volt a palánk tornyokkal és bástyákkal. A palánkot vízzel telt árok övezte. Kisebb jelentőségű várnál vagy városoknál a palánkot árok és tövistöltés helyettesítette.<sup>42)</sup> A magyar várak utolsó része a belsővár volt. Ez leginkább kőből épült régi torony vagy valamilyen más kőépület volt.<sup>43)</sup>

Ez a várszerű berendezkedés minden hajdúvárosunknál megvolt, következésképpen Böszörményben is.

Ha egy pillantást vetünk Böszörmény 1782. évi térképére, rögtön láthatjuk a város közepének zsúfoltságát, aminek más magyarázata nem lehet, mint hogy valami akadálya volt a város terjeszkedésének. Ha tudjuk, hogy a régi térképek a belváros szélső házsorait Árokaljának nevezik, nyilvánvalóvá lesz előttünk, hogy Böszörmény is árokkal és tövistöltéssel körülvett u. n. „kerített város” volt.

Lássuk tehát, hogy a magyar erősítés hármas tagozata mennyiben látható Böszörmény településén!

A belváros északi szélén az 1782. évi térképen egy dombot látunk. A régi írások ezt Várdombnak nevezik. Ma már a Várdomb csak helynév, a halmot elhordták. Már az 1842. évi térképen is hiába keressük. Bujdosó János böszörményi lakos 1800-ban a Várdombon egy kis házhelyet instál.<sup>44)</sup> Ugyanazon évben Györffy József fő nótárius a Várdombba pénzért házhelynek valót kér. Úgy látszik a dombot ez időtájt hordhatták el s helyét házhelyeknek szétosztották.

Szoboszlón is a Földvár a belvároson kívül, a magyar várak külső- vagy huszár-varának megfelelő ólas vagy szérrús kertség övében feküdt. A belváros tulajdonképpeni erődje a templomerőd volt.

Sajnos, a Várdomb egykori váráról nevén kívül alig van más adatunk. Böszörmény egykorú krónikása, Rápolti ref. lel-

<sup>40)</sup> U. ott. 31.

<sup>41)</sup> U. ott. 37.

<sup>42)</sup> U. ott. 43.

<sup>43)</sup> U. ott. 54.

<sup>44)</sup> Böszörmény levéltára. Prot. L. 133.

kész a XVII. század végén azt írja, hogy 1676-ban a hajdúk „hogya tovább is még pártütésre kaput ne találjanak, német praesidiummal megterhelhetének, azok között legjobban Böszörményt”. Más helyen meg azt mondja, hogy „a német Böszörményt a praesidium miatt véghellyé tette és sem a törököktől, sem a németektől való félelem miatt nem volt bátor-ságos”.<sup>46)</sup> A németek erőssége bizonyosan a Várdombon, vagy a Várdomb körül lehetett, de hogy a hajdúk régi erősségét használták-e fel, vagy ők emeltették e várat, adatok hiányában eldönteni nem lehet.

Minden hajdúváros közepén, a belvárosban templom-erőd állott, így Böszörményben is. Úgy látszik, hogy hajdú szokás volt a templomtól különálló őrtornyot építeni. Ilyen tipikus hajdú őrtorony a szalontai csonkatorony, ilyen volt a dorogi templom őrtornya, melyre még 1859-ben emlékeztek.<sup>47)</sup> De ilyen különálló őrtorony volt a böszörményi ref. templom tornya is, mely egy ölnyre állott a templomtól. A toronynak a toronyőr számára sétálója volt köröskörül. Később azonban a tornyot összeragasztották a templommal.<sup>48)</sup>

Alkalmasint az őrtornyot a régi világban puskaporos-toronynak is használták s ezért kellett a templomtól eltávolítani.

A régi templom szintén erős készületű volt, hogy egy esetleges ostrom utolsó menedékéül megfeleljen.

Mint a többi hajdúvárosban, Böszörményben is lőréses erős köfal vette körül a templomot, mely megfelelt a legbelső várnak. A templomkerítés négyszögletű volt. Fala egy méter vastag, két és fél méter magas lehetett. Három kapu volt rajta. Észak felől nem volt kapuja.<sup>49)</sup>

Az 1864-ben lebontott erős kőkerítést úgy látszik 1737—38-ban újíttatták.<sup>50)</sup> Dél felől 1794-ben vágtak rajta új kaput. Akik az 1864. évi bontásában részt vettek, azt mondják, hogy termésköből volt.

Az 1782. és 1842. évi belsőségtérképeken láthatjuk a

<sup>45)</sup> U. ott. Prot. L. 187.

<sup>46)</sup> Bakóczy János kéziratos krónikája.

<sup>47)</sup> Vasárnapi Ujság. 1859. 29.

<sup>48)</sup> U. Szabó Sándor úr szíves közlése.

<sup>49)</sup> U. Szabó Sándor úr szóbeli adatai.

<sup>50)</sup> Böszörmény levéltára. Prot. A. 141. és 1738. Fasc. 2. Nr. 26.

templom körül a kőfal alaprajzát. Az 1842. évi térképen a templomkerítés északkeleti sarkán látható kis karika a puska-poros tornyot jelöli, melyre még öreg emberek ma is emlékeznek.

Erősebb épület lehetett egykor a templomkerítés szomszédságában volt városháza is. Egy levéltári adat a XVII. századból említi a duttyán-t, melyben a város búzáat tartott.<sup>51)</sup> Ez semmi más, mint a török dukjan = bolt. Alkalmassint a városházában levő bolthajtásos biztonságosabb helyiség volt, melyet esetleg tömlőcnek is használtak.<sup>52)</sup> Több hajdúvárosban a városháza házfelügyelőjét várnagynak nevezik. Ez ugyan ma nagyozolás, de egykor a városháza is erősség számba mehetett s az épület felügyelője valóságos várnagy volt.

Lássuk most a belsővárnak megfelelő belváros kialakulását és települését!

Böszörményt évszázadok forgása alatt több tűzvész pusztította, sőt párszor teljesen le is égett. 1660-ban a török a hajdúvárosokat, köztük Böszörményt is felgyújtotta.

Rápolti a XVII. század végén feljegyzi, hogy 1676. aug. 14-én Isten az egész várost egy óra alatt tűzzel megemésztette.<sup>53)</sup> 5 év múlva hasonló sors éri Böszörményt. „1681. mense Augusti indult ki az Erdélyi Fejedelem Magyar országba az erdélyi haddal a magyarok segítségére és a két Oláhország hadával és a váradi basával megegyezvén, vötték meg Beszerményt és Cálló várát. Beszerményt elégették, Cállóban a gróf Thökölyi Imre praesidiuma maradott“.<sup>54)</sup>

1842. évi térképünkön az A-B-C betűkkel jelzett Óvároson kívüli rész égett részt jelöl. Az égés kiindulási pontja a Szénás-Kert Köz- és Temető-utca találkozásánál levő szárazmalmoknál van. Égés után ezt a részt szabályozták és 3 új utcát törtek. Ezek a Tatár-, Gyöngyvirág- és Új-utcák. 1858-ban ismét égés volt, mely után csak az utcákat egyenesítették. Böszörményről nem tudjuk megállapítani, hogy mai településformáját mikor nyerte. A Báthory-féle letelepítéskor nem volt pusztá hely, mert mint fentebb láttuk, a benne lakó rácságot Újfehértóra telepítették át. De nem is rácsok alapították,

<sup>51)</sup> Balogh Ákos úr szíves közlése.

<sup>52)</sup> Talán innen van a dutyi elnevezés.

<sup>53)</sup> Sárospataki Füzetek. 1858. 698.

<sup>54)</sup> Irod. Tört. Közl. II. 512.

mert a rákok sem úgy ülték meg, mint lakatlan helyet, a rákok ittlakása alatt is tovább élt a magyar lakosság, mert 1543—49-ben a 36 rác jobbágytelek mellett 56 magyar jobbágytelek volt Böszörményben. 1569-ben pedig protestáns papja van.<sup>55)</sup> A mohácsi veszedelem előtt, sőt még Zsigmond király korában is város volt. Nem lehetetlen, hogy a belváros sajátságos települése az alapító böszörményektől származik. Azt kellene tudnunk természetesen, hogy a későbbi égések mennyiben módosították az ősi települést.

Ha az 1782. évi térképen a bel- vagy óvárost nézzük, legszembetűnőbbek a város koncentrikus utcái. Ezek úgy tekinthetők, mint a fák évgyűrűi. Mindegyik kör a város növekedését mutatja.

A város magva a piactér, melynek közepén feküdt a templomerőd. Valaha a temető is a templom körül volt, mert itt építés közben sok embercsontot találtak. A város elsődleges utcája a Debrecen—Nánási, továbbá a Kossuth (téglás—hadházi) Újvárosi-út, mely egymást nem éppen derékszög alatt metszi a piactéren. A piactérről indul ki a dorogi utca, melynek az ellenkező irányba nincs folytatása. Az óvárosból kifelé csak ez az öt utca vezet.

Az 5 sugárszerű utat három, egymással többé-kevésbbé párhuzamosan haladó körút köti össze. Ezek legbelsőbbie a Zöldág—Nap—Magyar-utca. Ez a körút határolja a legelső települést.<sup>56)</sup> A második körút a Sirály-utca—Ercsey-köz. Nyugatról nem lehet határozottan megállapítani, hogy a Hold—Templom—Ovoda-utcák közül melyik zárja be a kört. Ez a körút a város első bővülésének határvonala. A harmadik körút a Polgári—Bethlen—Hajnal—Árpád—Bársony-utcák. A XVII. században ennek a körútnak a helyén vonulhatott körül a város árka és palánkja, illetőleg tövistöltése. Az *Árokaljá*-t 1782. évi térképünk belvárosának szélein halványabb zöld vonalkázás jelzi. A telkek zsúfoltsága és utcátlansága legszembetűnőbb a belváros szélein, ami a város árkainak közvetlen közelségéből önkényt következik.

A belváros utcáinak koncentrikusságát kisebb mértékben Hajdúhadház térképein is felismerhetjük.<sup>57)</sup>

<sup>55)</sup> Lampe: *Historia Ecclesiae Reformatae*. 1728. 8<sup>o</sup>. 248.

<sup>56)</sup> L. az 1910. évi térképet!

<sup>57)</sup> Györffy: *Az aliföldi kertes városok*. 28.



Feltűnő az is, hogy a belváros utcái, különösen pedig a körutak a külváros vagy kertség utcáihoz viszonyítva rendkívül szűkek. Ez egyrészt magától értetődő dolog kerített városoknál. Jóságtenyésztő és földművelő népnél azonban csak akkor érthető meg, ha tudjuk, hogy istállók, rakományok, jószág, gazdasági munkálatok a belvárosban nem kaptak helyet, ezek mind a külvárosra, vagy kertségre szorultak, melynek ellenkezőleg, tágas utcái voltak.

Rápolti feljegyzéseiből az 1674—1675. évekből az alábbi utcaneveket ismerjük: Szeczen-, Bebek-, Hajnal-, Erdő-, Nánási-, Bagáth-, Puskás-, Rác-, Újváros-, Debreczen-, Piacz-, Oskola-utcák. Feljegyzi a Nánási- és Külső-hostátot is. A Hajnal-utca ma is megvan a város északkeleti részén, amerről nyáron virrad. A Nánási-, Újvárosi-, Debreceni-utcák s a Piac szintén megvannak. A Rác-utca bizonyosan azt az utcát jelölte, amelyben egykor a rácok laktak.

Sajnos, az 1782. évi térkép utcaneveket nem tartalmaz. Az 1842. évi térkép a belvárosból az alábbi neveket tünteti fel: Fő-, Uri-, Zöldág-, Nagy Kaszárnya- (ma Dorogi), Folyó- (ma részben Nánási), Újvárosi-utcák, Ercsey-köz. A Zöldág-utcát hasonló nevű csapszékről, a Folyó-utcát a rajta végighúzó vízlevezető árokról nevezték. A többi név önmagát magyarázza.

Rápolti szerint 1676-ban „21 tizedben, egyik-egyik tizedben 15, 18, 20 és 25 bokor emberek is vóltanak“ hívei Böszörményben. Így tehát körülbelül 420 bokor lakta a várost s ha egy bokorra 6 lelket vesziünk, a város lakossága 1676-ban 2520 lélekre tehető. Ezidőtájtban német katonaság is állomásozott itt, melynek katolikus plébánosa is volt. 1702-ben 174 birtokos és 37 szabados család lakja a várost, ami körülbelül 1266 lélekszámnak felel meg, vagyis csaknem fele a 26 év előtti népességnek. A régi tized katonai keretet jelentett, később a tized közigazgatási keretté vált. Ma a város 7 tizedre oszlik. A tizedek mindegyikéhez megfelelő kertség tartozik.

Mint fentebb említettük, a magyar erősség külső öve a külső vár, más néven katonaváros vagy huszárvár volt. A magyar erősségekben itt tanyázott a lovasság, itt állottak az istállók, sőt a lovas katonák házikói is.

A magyar erősség ezen huszárvárát a hajdúvárosok kertségében találjuk meg. A hajdúk azonban nemcsak lovaikat tartották itt, hanem egész állatállományuk ide közpon-

tosult, itt folyt a mezőgazdasági munkák jórésze. Vagyis itt voltak a rakományaik: a széna, törek, szalma, tűzrevaló, nád-kúpok, tűzifa stb. Ugyancsak itt voltak az ólak, aklok s itt lakott a cselédség a jószággal. A jószágot nyáron innen hajtották a legelőre s télen itt telelt aklokban szilaj módra szabad ég alatt vagy pedig istállóban jászlon.

Böszörményben a kertséget is árok övezte, mely a magyar vár latorkertjének felelt meg. Ez az árok párhuzamos volt a belső vár árkával, s mivel a belváros megközelítőleg kerek volt, a kertség is kerek. 1783-ban még a város külső árka fennállott s a várost övező legelőt erről az árokról Árok-Környékének nevezik. 1783 után, de 1842 előtt ez az árok a város szélére hordott szeméttel lassanként betelik s a város szélén körül egy új utcátömbsor alakul s a régi árok helyén egy átlag 2 km. átmérőjű körút keletkezik. A város további fejlődése során jelenleg a nagykörúton kívül újabb körút van keletkezőben.

Míg a belváros vagy óváros utcái igen szűkek, a Kertség utcái különösen a régebbi 1842. és 1782. évi térképeken nagyon szélesek, főleg a város szélein. Ezek a széles bejárók a csorda és csűrhe bejárói, mely kívülről befelé haladva egyre fogy és belülről kifelé haladva egyre gyarapodik. Az alföldi gazda városok kertségutcainak formáit — amennyiben azok nem voltak egyúttal országutak is — a csorda-csűrhe járás szabta meg. Kocsival sokkal kevésbé használták, mert régen, amikor az állattenyésztés volt a legfőbb megélhetési forrás, tanyarendszer nem volt, sőt öröktulajdonú szántóföld sem, így a határba kocsival-szekérrel való járkálás nagyon jelentéktelen volt. Jóformán csak szántás-vetési és hordás végett mentek ki szekérrel az emberek szántóföldjeikre, egyébként mindazon munkálat, ami ma tanyán folyik, régen a kertségeken ment végbe. A kertség tehát a tanyarendszer közvetlen ősének tekinthető.

Böszörmény 1782. évi belsőség térképen utcanévek nincsenek, a kertség utcanéveivel csak az 1842. évi térképen találkozunk legelsőbbben.

Az utcák legnagyobb részét köz-nek hívják és többnyire valamely ott lakó családról vagy hadról nevezik. A köz eredetileg a városból kivezető utak köz-eit jelenthette, mely kezdetben pusztá térség volt. Ezen foglalt helyet egy vagy több család gazdasága s kerti telkeiket szintén köz-nek nevezett

utcaszerű hézagok választották el egymástól. A telkek a folytonos foglalás miatt a közöket lassanként utcákká szorították. A közök azonban nem lehettek olyan szűkekké, mint a belvárosi utcák, mert a naponta rajtuk közlekedő jószág nagy tömege nem engedte elszűkülni. A régi utcatömbök kerekdedsége is a jószágjárással van kapcsolatban. A kertség utcatömbjei a birtokosok szaporodásával egyre jobban felparcellázódtak úgyannyira, hogy némely teleknek már nem jutott utcái front. Az ilyenhez kezdetben a más telkén át jártak be. Ezek a bejárók lassanként zugokká, zsákutcákká alakultak. A zugok egyrésze kitörés folytán idővel közzé, utcává lett, de legnagyobb részük zug maradt továbbra is, sőt a telkek további osztódásával még el is ágazott, úgy hogy az ősi telektömbök belsejében valóságos labirintusok támadtak. A telektömbök zugjai a lakosság szaporodása és a telkek további osztódása következtében folyton terjednek, mert a telkek felkerítése miatt ma már nem lehet telekről-telekre közlekedni. A telkek drágasága miatt pedig a város nem hajlandó áldozni kisajátításra, mellyel a zugokból közöket, utcákat lehetne alakítani.

A kertség utcái az 1842. és 1910. évi térképek szerint<sup>58)</sup> ezek: Nagy-Kaszárnya-u. (= Dorogi-u.), Kis-Kaszárnya-u. (egyrésze Uzonyi-u.). Töviskes-köz (1/2. utca), (Bojti-u.), Czigány-köz (= Újfehértói-u.), Kis Tóth-köz (= Szénás-u.). Szénás kert köz (= Téglási-u.), Szélmalom-köz (1/2. u.), Temető-u. (= Hadrázi-u.), Nagy Lajos-köz (= Lajos-u.), Bodnár-köz (= Sarló-u.), Nagy Szabó-u. (= Vasút-u.), Király-u., Kereskényi-u., Debreczeni-u. (= Baross-u.), Pecze-u. (= Debreceni-u.), Bodnár-köz (1/2. u.), (Könyök-u., Tatár-u., Új-u., Gyöngyvirág-u.),<sup>59)</sup> Szoboszlai-u., Dézsán-zug (= Honvéd-u.), (Dóka-u., Iskola-u.), Szérű-kút köz (=Szérű-u.), Szekeres-köz (1/2. u.), Fodor-köz (1/2. u.), Újvárosi-u., Tóth juhász-köz (= Tóth-u.), Temető-u., Cséplő-u., Nagy csorda járó-u. (= Báthory-u.), Borjú csorda-köz (= Asztalos-u.), Túri-köz (1/2. u.), Gajdán-u. (1/2. köz), Folyó-u., Nánási-u., Serfőző-u., Mátyus-köz (1/2. u.), (Vár-u., Somossy-u.).

A fenti nevekből azt látjuk, hogy azok az utcák, melyek a szomszéd helységekbe vezetnek, többnyire azok neveit vise-

<sup>58)</sup> A zárjelben levő utcanevek az 1910 évi térképről valók.

<sup>59)</sup> E három utóbbit az égés után támadt.

lik. Sok közt illetőleg utcát valamely egykor vagy most is lakóról neveznek (pl. Uzonyi, Bodnár, Dézsány<sup>60)</sup> stb.). A nevek egyrésze a kertség történetére nézve beszédes bizonyíték (pl. Kaszárnya-, Töviskes-, Cigány-, Szénás kert-, Pecze-, Szérü-, Szekeres-, Temető-, Cséplő-, Csordajáró-, Folyó stb.). Újabban már Böszörményben is terjednek a történelmi nevek mint utca- nevek (pl. Árpád-, Báthory-, Bethlen-, Rákóczi-, Baross-, Kálvin), sőt a minden helyi vonatkozás és tradíció nélküliek is (pl. Gyöngyvirág), de még nem szorították ki a régi jó neveket, melyek a város történetével és fejlődésével szoros kapcsolatban vannak.

Minden birtokosnak telke volt a városban, ehhez járultak az osztatlan vagy ideiglenesen elosztott határbeli illetmények. A kert is a városi telek járuléka volt, tehát minden belvárosi lakótelekhez egy kertségbeli telek tartozott, melyet ólas- vagy szérüskertnek neveztek. A kert a régi magyar nyelvben csak kerített helyet jelentett, tehát nem veteményes, vagy növény-gyümölcs termelésre való kertet. A kertben részint jószágot tartottak, részint gazdasági munkát végeztek, művelni azonban kevésbé művelték. Ezek a mai értelemben vett kertté akkor lettek, mikor eredeti rendeltetésüket a tanya vette át. Ugyanekkor megengedte a hatóság, hogy a lakótelekekre is lehessen istállót építeni, ennél fogva az óváros és kertség közötti különbség megszűnt s a telkek egyenlő értékűkké lettek. Az óváros összezsúfolt lakossága szétterült a kertségeken s kialakult a mai képe.

Mint fentebb említettük, régen csak a lakótelek volt örök- tulajdon, de még ezt is joga volt a városnak másikért elcserélni. Aki pedig elköltözött, telke a városra szállott. 1689-ben úgy határoz a tanács, hogy „Proprietarius telekjeire itthon nem laktába, ha valaki házat csinál, ha hazajön, reimperálhattya“.<sup>61)</sup> A város a rászállott telkeket eladhatta vagy elcserélhette. Böszörményben 1748-ban.

Kertet vagy Kerthelyet	vett 28 lakos.
Telket vagy házat	24 „
Földet	9 „
Szöllőt vagy Szöllőföldet	4 „
Erdőt	3 „
Malomhelyet	2 „

<sup>60)</sup> Főkapitány volt 1669-ben.

<sup>61)</sup> Prot. A. 25—102.

1775-ben úgy határoz a tanács, hogy „Ház helyek az árkon kívül a város környékén a mellyek találtattak, az ára minden lépén egy Rfrtra határoztatik, egyszersmind elvégeztetik, hogy ha eladatnak, 10 esztendeig fognak inscribáltatni, a 10 esztendő pedig eltelvén, vissza maradjanak a városra“.<sup>62)</sup>

Aminthogy régen jószágot nem volt szabad az óvárosban tartani, úgy lakóházat sem lehetett a kertségen építeni. Azért már adataink vannak, hogy a XVIII. század első felében volt lakóház a kertekben is. 1778-ban azt mondja a tanács: „Kerti lakosoknak, kik a kerteken való lakással a belső Tereh viselést kerülik, hogy föld ne adattasson, determináltatott“.<sup>63)</sup>

A kertségen gyakori volt a városéból való foglalás. 1792-ben Bódi Mihály a város földjére épített ólát meghagyatni kéri.<sup>64)</sup> Az ilyen kihágást megbüntették, de legtöbbször az elfoglalt terület árának lefizetése mellett meghagyták a foglaló birtokában.

A kertségben levő ólas- vagy szérűskerteket trágyából, varjútövisből rakott kerítéssel, az úgynevezett gerádgyával, olykor pedig árokkal vették körül. A belvárosi lakótelkek ellenben nagyon hiányosan, vagy éppen sehogy sem voltak felkerítve. Ma is élő öreg emberek tanúsítják, hogy ezelőtt még 50—60 esztendővel is, ahol városban bármilyen irányban el lehetett a házak között járni, nem volt semmi akadály. Pedig már a kerítést 1785-ben nagyon sürgeti a hajdú főkapitány: „Még az elmúlt esztendőben megparancsoltatott, hogy a városokon minden udvar vagy sövénnel, vagy fetske fejek módra felrakott falakkal, vagy vajakból készített falakkal felkeríttessék, de ezeknek semmi effectusát, valamint más parantsolatoknak nem látom, azért hadnagy uraiméknak elmúlhatatlanul következő büntetés alatt parantsolom, hogy a jövő őszig minden telek bé legyen kerítve“.<sup>65)</sup>

„Elszenvedhetetlen minden városokon már szokásba jött szánszándékos kár tételnek neme közzé számláltatik az is, hogy a lakosok a magok magló sertéseiket tsak azért a tsürhére ki nem hajtyák, a hízókat pediglen bé nem rekesztik, hogy szomszédjaikkal tartassák és azoknak javaiból meghizlalhas-

<sup>62)</sup> Prot. I. 31.

<sup>63)</sup> Prot. 3. 107.

<sup>64)</sup> Prot. 1790. 590.

<sup>65)</sup> Prot. Current. II. 67.

sák, sőt ami legnagyobb, azoknak épülettjeiket, kerítéseiket rontattassák“ . . . ezért megparancsoltatik, hogy „senki semmi szín-mód és praetextus alatt a maga magló sertését a maga házánál lappangtatni ne merészellye, hanem azt minden excusatio nélkül a tsürhére kihajtsa, a hízóját pedig szüntelen záros ólban tartsa“. Ezenkívül a főkapitány minden városonál puskás embereket rendel ki, hogy a kóborló disznókat lelőjjék.<sup>66)</sup>

Már az 1782. évi belsőség térképen is látjuk a házak rendkívüli sűrűségét a belvárosban. Ennek a megszüntetésére 1797-ben adnak ki rendeletet,<sup>67)</sup> melynek folyamánként megkezdődik a kertekre való kitelepülés. Az 1842. évi térképünk a kertséget elég sűrűn beépítve mutatja. Eleinte még nem engedték meg a takarmány és fűtőanyagnak a házhoz való behordását. 1797-ben úgy határoz a tanács, hogy „Takarmánynak a házak közé való behordása s rakása tilalmas“. „Takarmányt s más fűteni való gazt, akik házaiktól ki nem hordták, még egyszer megintetnek“. Még 1819-ben is tiltják a takarmányoknak a városon való tartását.<sup>68)</sup> 1830-ban is tiltják a széna-szalma benntartását.<sup>69)</sup>

A kertségen a telelő jószág rendkívül sok trágyát termelt, melyből — ebben az időben a szántóföldek trágyázása nem lévén szokásban — a kert szélén kerítést raktak. Ha kerítés, régebbi néven garád céljaira nem volt szükséges, akkor kihányták az utcára, vagy kihordták a város szélére.

1778-ban azt írja a főkapitány: „Az utzák általjában a nemes városokon nem procuráltatnak, tele lévén szeméttel, ganajjal és egyéb ocsmánysággal, mely mia az uttzákon ritkán száradnak ki az ezekből okozott seppedékek. Szükséges azért, hogy a nemes városok mindezen punctumokban . . . a kiadott parantsokat megtartsák“.<sup>70)</sup> 1792-ben megújítják a tilalmat.<sup>71)</sup> 1802-ben „Ganéjnak az utcákra, kert közökre való kihányása vizsgálására minden közökre különös felvigyázók rendeltetnek.“<sup>72)</sup> Még 1843-ban is tiltják az utcák ilyenén bemocskolá-

<sup>66)</sup> U. ott.

<sup>67)</sup> Prot. I. 221.

<sup>68)</sup> Prot. 1819. 344.

<sup>69)</sup> Prot. 1837. 683. sz.

<sup>70)</sup> Prot. Curr. I. 505.

<sup>71)</sup> Prot. Curr. V. 180., 193.

<sup>72)</sup> Prot. M. 231.

sát,<sup>73)</sup> de még öreg emberek ma is emlékeznek az ilyen köztisztaságellenes vétségekre. A trágya kerítésbe és a kerítés tetejére varjútövist raktak részint a kerítés szilárdítására, részint hogy a rajta való áthágást megakadályozzák. Az ilyen kerítést cigánykerítésnek vagy gerádgyának nevezték. Gerádgyát a lakótelek felkerítésére tűzveszélyessége miatt nem használtak.

1798-ban Sz. Balog Mihály jelenti, „hogy a kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputatio a kertjének garádáját is megháborította, de sem azt meg nem mutatta, hogy a garádgyát hova rakja, sem azt, hogy a kertből a város földjéhez vagy utszához mennyi fog elmaradni s azolta a garádgyát fel nem tudt építeni és pusztában lévén, takarmányában s egyéb jószágában kárt vallani kéntelenítették. Erre való nézve kéri a nemes tanácsot, hogy a garádgya helyet kimutatni, vagy pedig a városnak a kertjében praetendált fölgjét kiméretni ára letétele mellett néki által adatni kéri“. Válasz: „Jelentse magát az esedező az azon tizedbeli kertek kerítéseinek megvizsgálására kirendelt deputátusok előtt, akik is hahogy senkinek praejudiciumára nem lesz, illendő áron kérését fogják teljesíteni“.<sup>74)</sup>

1789-ban úgy határoz a tanács, hogy a „Sikátor utza, mely Dobor utzáról a Piatzra és templomba viszen, meghagyatik és három lépésre tágíttatik“; a lakosok ugyanis s sikátort engedelem nélkül foglalásokkal teljesen elszorították.<sup>75)</sup>

Sok baj volt a bent levő kertekbe a más kertjén való átjárás miatt is.

1760-ban „Lévai Sámuel és Károlyi István az Lévai Uram udvarára való bejáró szekér út eránt Lévai Sámuel uram hiteles tanúk által bebizonyította azt, hogy azon út volt Károlyi István uram Telekén és azeő kegyelme Deszkás óla hején keresztül. Azért, hogy azon ólat né kénteleníttessen elrontani, megengedte Károlyi István uram, hogy mindaddig, míg az ól el nem pusztul vagy meg nem ég, az udvarán járjon által a maga udvarára Lévai Sámuel uram szabadossan és minden ellenzés nélkül, ámint erről írott contractusra léptek“.<sup>76)</sup>

<sup>73)</sup> 1843. közgy. jk. 63.

<sup>74)</sup> Prot. I. 1798. 89. sz. 417. l.

<sup>75)</sup> Prot. A. 362.

<sup>76)</sup> Prot. A. 106.



A kertekben épültek az ólak, amelyben a jószágot tartották, ha nem volt legelőn vagy igában. Az ólakban lakott a férfi cselédség a jószággal egy helyiségben, melynek egyik végében a jószág állott jászlon, másik végében pedig a tüzelő és szénatartó volt. Akkora szénatartó is volt az ólban, hogy egy szekér széna belefért. A tüzelő rendszeren a hátulsó sarokban állott. Itt tüzeltek a földön a cselédek. A tűzhelyet vályogpatkák vették körül, ezeken tanyáztak vagy aludtak. A tűzhely fölött egy darab padlás lebegett, a csiling, ez volt a szikrafogó; egyebütt az ól nem volt lepadlásolva s a füst az ajtón gomolygott ki. A kémény nélküli tüzelést állandóan tilalmazták. Így eltiltja 1838-ban<sup>77)</sup> s 1843-ban<sup>78)</sup> is a tanács. Rendesebb ólakban a tűzhely fölé pendelykéményt építettek a füst elvezetésére. A kéménynek felül lecsukható ajtaja volt, hogy a légvonat a meleget ki ne vigye. Világítani csak tűzretett szalmával vagy náddal szoktak, vagy olaj- és zsírméccsel.

Az ólnak volt egy másik fajtája is, melyet a bekvártélyozott katonaságnak építettek, ennek formáját és berendezését katonai előírás szabta meg. Istállónak vagy németólnak nevezték. Az istálló építéshez a város fát is adott.

A kertben az ól előtt, olykor mögött volt a szérű, melyen 4–8 lóval nyomtattak. Ha jó termés volt, nyomtatásra a palócok is lejártak. Olyik gazda a szántóföldjén is csinált szérút s ott is nyomtatott. Ritkán ökörrrel is nyomtattak.

Mielőtt nyomtatáshoz fogtak, a szérű széleire húzták a vontató-nak nevezett kisebb gabona boglyákat. A vontatás legegyszerűbb módja az volt, hogy láncsal körül fogták a boglyát s az eketalyigához kötötték s lovakkal elhúzták. Volt külön vontatóeszközük is, az u. n. c s á m e s z, ez széles nyomtávulú, alacsony, bedeszklázott tetejű oldalatlan szekér volt, vastag fából fűrészelt korong-kerekekkel, erre felemelték a vontatót s úgy húzták el.

A behúzatott vontatókból ágyást raktak a szérűn s lovakkal elnyomtatták. A jól kitaposott életről a szalmát elhordták s a töreket legereblyélték s ott maradt a garmada. Erre gyakran újból ágyást vetettek s megint elnyomtatták. Néha 3–4 ágyás garmadája gyűlt egymásra, melyből 40–50 köböl búza is ki-

<sup>77)</sup> Prot. 1838. 671.

<sup>78)</sup> Közgy. jk. 1841. 750.



jött a szórás után. A garmadát nem lehetett bármikor felszórni, csak amikor megfelelő szél volt. Addig tehát behányták a garmadának készített színbe, mely a szérű mellett állott.<sup>79)</sup>

A szérű és istálló környékén állottak a rakományok: szalma-, törek-, szénakazlak, kukoricakóró- és nádkúpok.

A gabonát a régi időben földbeásott vermekben tartották. A vermek többnyire a házak végeinél az utcákon állottak, hogy éjjel az utcákon járkáló éjjeli őr szemmel tarthassa. Mivel a vermeket megtöltés előtt ki szokták égetni, a veremégetéssel gyakran tüzet támasztottak. Az üres vermekkel meg nem gondoltak s ember-állat gyakran beléhullott. Ezért már 1770. táján erősen tilalmazzák az utcán levő vermeket.

1778-ban így rendelkezik a hajdú főkapitány a vermek ügyében: „A városokon levő vermek mia, de kivált, melyek az utzákön vagynak, a jó politikának minden jó törvényei ellen mennyi sok veszedelmek és szomorúságok esnek, kiki jóltudja. Hogy azért az ilyen vermek a városokon cassáltassanak és bétöltessenek, igen szükséges volna, mivel úgyis jobb és alkalmasabb helyen kívül a városon holott semmi kártól nem félhetnek, vermeket csináltatni meg lehet“.

„Válasszon ki azért minden város jó dombos vermeknek való helyet kívül a városon, azt ossza fel tized számra. A vermek sorjában, egyenessen utszákra csináltassanak, hogy két szekér közte a verem utzáján el mehessen. Ezen vermeknek állicsanak pásztort, rendeljenek fizetést minden veremtől, aki szüntelen ott lakjon és minden kárról feleljen . . . és a vermek-beli sok lopás, melyben szüntelen panaszkodnak, el fog hárítatni“.<sup>80)</sup>

1785-ben megújítják a rendelet: „Az utzákön levő vermek mia sok szerencsétlenségek, sőt halál is történt és a perselések idején sok emberek, gyermekek, oktalan állatok az illetén vermekbe a rosز politia miatt belé égtének, ezeknek cassatiójok jól lehet még az elmúlt esztendőbe elmaradott, azért most ugyanazt kemény büntetés alatt parancsolom, hogy hadnagy uraimék legelőbben is jó magos partos helyet assignálván a lakosoknak vermeknek azt bé keríttessék és közepibe egy csőszházat építtetvén, aki szüntelen ott lakjon, abba tsősztt állíttas-

<sup>79)</sup> U. Szabó Sándor úr adatai.

<sup>80)</sup> Prot. Curr. I. 505.

sanak, a vermek száma szerint a várostól kirendelt fizetés szerint ezen tsőszöket a lakosok fizessék. Az uttzán levő vermet pedig 2 holnap eltelvén, akár üressen, akár tele legyenek, bé vágassák és bétöltessék. Hogy pediglen a tudatlansággal valaki magát ne mentse, ez két ízben is vasárnapokon a Templom kerítésébe hirdettessék“.

Az utcán levő vermeket azonban még 1795-ben is tilalmazzák.

A vermek mellett még magtárt is tartottak.

Lisztelő malom háromféle volt, vízi-, száraz- és szélmalom. A városnak a Hortobágy folyón levő vízimalmát a jegyzőkönyvek már 1737-ből említik. Ez azonban a szükségletet nem fedezte, ezért minden tehetősebb gazda igyekezett magának szárazmalmot építeni. A városban 1715-ben öt, 1720-ban hat lisztőrlő szárazmalom volt, ezek egyike a városé volt.<sup>81)</sup> A szárazmalmokat ló húzta. Előszeretettel építették kettősre, hogy egyszerre két embernek is örölhessenek. Ma élő emberek emlékezete szerint a múlt század derekán 95 szárazmalom volt Bőszörményben.<sup>82)</sup> A szárazmalmok többnyire a belváros és kertség közötti utcákon vagy tereken voltak. A malmok egyrésze hetenként egy napon kölest hántolt kásának, de voltak külön csak köleshántolással foglalkozó szárazmalmok is. Mivel az őrlésben sort kellett fogni, rendszeren sok ember várakozott és tanyázott a malomban, s lassanként a malmok valóságos kázinókká lettek. A malmokban az ólakhoz hasonló tüzelők voltak, ahol éjjel vagy télen tüzelgettek a tanyázók. Kásamalmokban azonban nem lehetett télen tanyázni, mert ez nyitott volt, hogy a szél a köles lehántolt héját elvigye.

1790-ben úgy határoz a tanács, hogy „Malmokban tüzelni s a kerengőben pipálni tiltatik“.

A városban olajütő már 1696-ban is volt.<sup>83)</sup> A múlt század közepén 3—4 volt, egyik-másik örölt is.

Szélmalom mindössze három volt a város szélén.

Csapszékek elegendő számmal voltak a városban, ezeken kívül a határban is sok csárda volt. Az 1783. évi határtérképen még csak a Verébsárt és Messzelátót találjuk. Amannak nevé-

<sup>81)</sup> Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

<sup>82)</sup> A szárazmalmokat belsőség térképeinken küllős köröcskével jeöltük.

<sup>83)</sup> Prot. A. 1969.

ben Zoltai az 1476. évi „Sárkuta“ helynevet sejtí. Emezt a Mész-  
szelátó, ma Széchenyi halomról veszi a nevét.

Az egykori böszörményi csárdákat foglalja össze a régi  
népdal:

„Poródon a Bikás, Ríten a Tirimpó  
Tulsó városszáilen van a Messzilató.  
Czifra, Külsőcsárda, Táncos a Nóvella  
Átkozott, a Zöldág, Gyilkos, a Kaszárnya“.

Ezeket kívül a dorogi úton is volt egy Pelikán nevű  
csárda.

A város temetőinek egyrésze terjeszkedésével lassanként  
a városba került, ezért a hajdú főkapitány 1778-ban megtiltja  
ezek további használatát; elrendeli, hogy azok helyett új teme-  
tőket fogjanak s azokat bekerítsék. Az 1782. évi térképen már  
az új temetőket láthatjuk, a régiak egy részére pedig rátelepe-  
dett a város.

A városnak régen kenderes kertjei is voltak. 1776-ban úgy  
határoz a tanács, hogy „Kenderes kertbeli uzusok a lakosok-  
nak elmarad és az egész Kenderes kert, hogy a város részére  
élettel vettessen be, elvégeztetett“.<sup>84)</sup> Kendert azért tovább is  
termeltek, mert 1790-ben tiltják a Brassó folyóban való ken-  
deráztatást.

Szőllőskertet már 1715-ben is említ az akkori országos  
összeírás.<sup>85)</sup> Ez kétségtelenül a ma is meglepő Vén kert. Még  
az 1783. évi határtérképen is csak ez az egy kert szerepel. Az  
1794. évi jegyzőkönyv említi először az Új szőlőskertet, melyet  
öregemberek emlékezete szerint az előbb említett Kenderes  
kert helyén telepítettek. 1797-ben ültették a Középkertet. A  
Középkert e néven ma is megvan, az Újszőllős kert tehát nem  
lehet más, mint a mai Nadrágos kert. A bodai erdőföldet 1801-  
ben osztják fel szőlőnek. 1780-ban tiltják a szőlőbe való ki-  
járást vasárnapon.

A Zabos kert eleinte szántóföld volt s a város termelt rajta  
lovainak zabot, később szőlőnek felosztották. A Homok-kertet  
1842-ben telepítették, hogy a műveléssel a futóhomokot meg-

<sup>84)</sup> Prot. 3. 47.

<sup>85)</sup> Debreceni képes kalendárium. 1911. 68.

fogják. A Nagy Bocskay- és Kossuth-kert újabb telepítésű szőlő.

1784-ben „Epres kertek fogattatni parancsoltatnak“.<sup>86)</sup>

1795-ben pedig „Mind a virágos, mind az epres kerteknek árkaik megújíttatni rendeltetnek“.<sup>87)</sup> Ezekből a rendeletekből úgy látjuk, hogy epres és virágos kertjei is voltak a városnak, ezek hollétét azonban nem tudjuk.

Böszörmény városának a határ délkeleti részén tekintélyes erdeje van, mely a debreceni nagyerdő végső nyúlványa. Mint már említettük, ezen erdő közepén feküdt az árpádkori Salamon nevű falu, melyben Bodonia Eustáknak elkerített ház-helye is volt 1214-ben. 1783. évi határtérképünk fel tünteti az „Extirpatura Salamon“-t, az egykori falu valószínű helyét, mely még ma is fátlan. A város a múlt század közepén megvette Zelemér pusztát De Pauli Ferenctől, melyet már előbb is többször birt részint bérben, részint zálogban. Zelemér puszta északi szélén is tekintélyes erdő volt, mely a böszörményi és debreceni erdőkhez csatlakozik. Ebben az erdőben telepítették a Boda szőlőt 1801-ben. A Bodagyakra nevű bokros helyet már egy 1496. évi oklevél is említi.

Az erdők leginkább tölgyesek s fáit építésre, tüzelésre és szerszámfának használják. A Böszörményre jellegzetes formájú disznóólak, hidasok az erdők tölgyfaiból készülnek. 1801-ben tiltják az erdőn való szénégetést.

Az erdő kezdetben osztott volt s kiki akkor vágta, amikor akarta. 1805-ben vették tilalmasba s 15 év múlva felosztották nyilas számba.<sup>88)</sup>

Egy 1893. évi feljegyzés szerint Böszörményben egy nyilas belső erdő 700 □ öl, egy bodai nyilason pedig 600 □ öl van. Ebben az időben a város belső erdeje 2118 kat. hold, a birtokosságé 626 kat. hold, a bodai közbirtokosságé 552 kat. hold.

Böszörmény város polgárai 1783-ig földközösségben éltek. Legelőik osztatlan közlegelők voltak s szántóföldjeiket pedig csak rövidebb időre, néhány évre osztották el, míg a föld ki nem merült s azután elhagyták és legelő maradt, helyette pedig egy másik darabot osztottak fel s műveltek meg.

<sup>86)</sup> Prot. Curr. II. 5.

<sup>87)</sup> Prot. G. 538.

<sup>88)</sup> U. Szabó Sándor úr közlése.

A szántóföld, mint általában minden ingatlan, a telek után járt. Telke pedig csak annak lehetett, aki a Báthory Gábor által letelepített hajdúk ivadéka volt. A telkek száma a letelepítés óta nem változott, legfeljebb az utódok szaporodása folytán  $\frac{1}{2}$ ,  $\frac{1}{4}$ ,  $\frac{1}{8}$  részre szakadt.

Az 1783. évi Bekk Pál-féle földosztás előtt a nép emlékezete szerint 4 tized volt s minden tized annyi szántóföldet kapott, amennyit vállalt, a többi legelő maradt. A földet tizedenként nyílhúzással osztották ki.

Az 1715—20. évi országos összeírás azt mondja Böszörményről: „Ennek a városnak a saját határában két fordulója van ugyan, de csak az egyiket szokták művelni. Ha ezt a részt már hat vagy több esztendeig szakadatlanul használták és a talajt kiélték, akkor a másik fordulót fogják be. Amazt pedig vagy legelőnek, vagy kaszálónak fordítják“.<sup>89)</sup>

Határuk termékenysége ugyanolyan, mint Nánás városáé; de a művelés nehezebb, mivel főként szárazság idejében vonó marháikat itatás végett kénytelenek behajtani a városba.<sup>90)</sup>

„Saját határukon külön kaszálójuk nincs, hanem a műveletlenül hagyott szántóföldeket kaszálják. Épen emiatt közepes mennyiségű szénát kapnak. Mégis, ha sűrű a fű, egy kaszás napi munkájával megtelik egy négyökrös szekér.

Legelőnek is a szántás-vetéstől pihentetett határrészt használják. Ez a terület körülbelül 500 szarvasmarhát táplálhat. (1720.) A szomszédos puszták jobbak és alkalmasabbak marhák legeltetésére“.<sup>91)</sup>

„Övék Pród nevű pusztá. Épen úgy művelik, mint a maguk határát. Az itteni kaszálók 291 kaszásra valók. Nagyobb része legelő“.<sup>92)</sup>

„A szomszédos Zeleméren is szántanak, vetnek s 104 kasza szénát vágnak“.<sup>93)</sup>

<sup>89)</sup> Zoltai L.: A mai Hajdúvármegye területe 200 évvel ezelőtt. Debreceni képes kalendárium. 1911. 67.

<sup>90)</sup> Innen látszik, hogy milyen nagy szerepe lehetett a marhajárásnak a kertség utcáinak a kialakításában.

<sup>91)</sup> Zoltai i. m.

<sup>92)</sup> U. ott.

<sup>93)</sup> U. ott.

„A vidi pusztának felét birják. Szántás-vetésen kívül 127<sup>3</sup>/<sub>4</sub> szekér széna innen a hasznok“.

„Szent György praediumból három rész az övék. 1715-ben a pusztát bérlő debreceniektől 8 debreceni és 20 pozsonyi köből gabonát kaptak. Egyéb hasznát nem látják. E puszták ezer marha számára elegendő legelőt adnak. A közönség részére pedig körülbelül 600 szekér szénát gyűjthetnek rajtok“. (1720.)<sup>94)</sup>

Az 1783. évi földelosztással megszűnt a földközösség. Ekkor 24 hold volt egy telek, ehhez 8 hold ugar járult. Az erdőbeli illetményről már előbb szóllottunk. A földosztást az 1783. évi határtérképünk mutatja be. A várost a közlegelő övezi, ezen túl van a telek vagy szállásföld (terrae tuguriales), és az ugar 3 nyomásban. A „Telekföld“, „Gát megett“, „Szigetorr“, „Ugar“ mindegyike 3—3 járás volt s minden járás 3—3 dűlőre oszlott. Nagy birtokrendezés nem volt a tagosításig, de kisebb földosztás többször volt. 1800. elején adtak 12 holdat minden telek után Pród pusztá tulsó oldalán. 1851-ben is adtak pótlékot, mit a nép *csikó*-nak nevez.

Tagosítás előtti térképünkön a város körül szemlélhető lucernást 1847-ben osztották. Így a városkörüli legeltetés nagyon megnehezült, közeli legelő csak a Lóherés keleti és nyugati végén maradt.

A földet vetéskényszerrel használták. A vetésforgó tengeri, őszi vetés (rozsa), tavaszi vetés (tavaszbuza) volt. A vetéskényszerre a legelők elégtelensége szorította a gazdákat s ha a vetést learatták, a közös legelőről a közös nyájat ide terelték. A tanács maga szabta meg, hogy hova mit lehet vetni s legeltetésre ő szabadította fel a tarlót. A tengeri kórót nem vágták le, hanem télen lelegeltették.

Ez a kényszergazdálkodás nem kedvezett a tanyarendszernek, mely e miatt lassan fejlődött. Hozzájárult ehhez még az is, hogy a tagosítás már a múlt század közepén előre vetette az árnyékát, de különböző akadályok miatt 1888—1889-ig nem hajthatták végre. A dűlők beosztásában, mint a legújabb határtérképünkön láthatjuk, lényeges változtatást nem hozott, csak a nagypródi pusztán. Itt a dűlők megváltoztatásán kívül új földeket is osztottak a polgári úttól délre, de csak annak, aki a közlegelő illetményét kivette. A városnak a szomszéd hely-

<sup>94)</sup> U. ott.

ségekbe vezető sugárszerű nyílegyenes útjait azonban több helyen a dűlőutakra vezették, mert azelőtt keresztül-kasul mentek a szántóföldeken.

A város határának legszíkesebb részei továbbra is közlegelők maradtak.

Öregebb emberek emlékezete szerint a legeiső tanyák a vidi pusztán lehettek. A pródi pusztán legkésőbbben engedték meg a tanyaépítést. Hogy ma mégis itt van a legtöbb tanya, annak az a legfőbb oka, hogy a várostól legmesszebb van. A város közelében levő egykori szállás és ugarföldeken még most is kevés tanya van. Ezeket a gazdák még ma is a városból művelik, ilyenformán tehát a városi beltelek sok embernél még ma is pótolja a tanyát.

A város levéltárában őrzött fontosabb térképek, melyeket részben dolgozatunk forrásául is felhasználtunk, ezek:

#### I. Belterület:

1. Mappa intravillani oppidi Böszörmény. Delineata anno 1782. Paulus Bek. Mérete  $46 \times 67$  cm. Lásd I. sz. mellékletünkön!

2. Hajdúböszörmény városa belsőtelkeinek és kertjeinek térképe. Az eredetiről rajzolta Echedy Báthory Károly 1853. Telekkönyvvél. Mérete  $45 \times 64$  cm. Az előbbinek másolata. A házak nincsenek berajzolva.

3. Sz. H. Böszörmény városa belső fundusok mérnöki térképe, készítette Hudatsik Pál 1842. Mérete  $60 \times 75$  cm. Rongált. Lásd II. sz. mellékletünkön!

4. H. Böszörmény városa környékének és az 1855. évben kiosztott kertek térképe. Mérete  $94 \times 122$  cm. 1000 öl = 64 cm.

5. 1857. évi házszámozást mutató térkép, utcanevekkel.

6. Térképe H. Böszörmény város 1858. ápr. 22-én leégett s újonnan szabályozott részének. Mérete  $60 \times 100$  cm.

7. Cím nélkül. A belsőség vázlatos térképe 1860. tájáról.

8. H. Böszörmény városa belrészének térképe 1862. Balhazár János. Mérete:  $51 \times 67$ . Mérték: 1000 öl = 105. cm.

9. Hajdúböszörmény rendezett tanácsú város 1910. Dobay Károly főmérnök. Lásd a III. számú mellékletünkön!

#### II. A város határa a pusztákkal.

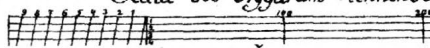
10. Tabula exhibens terrenum oppidi haidonialis Böszörmény. Paulus Bek 1783. Mérték 1000 öl = 12.5 cm. Erősen fakult és részben rongyos. Lásd IV. sz. mellékletünkön.

11. Pródi rét térképe. A szigetekben levő elosztott földek földkönyvével.



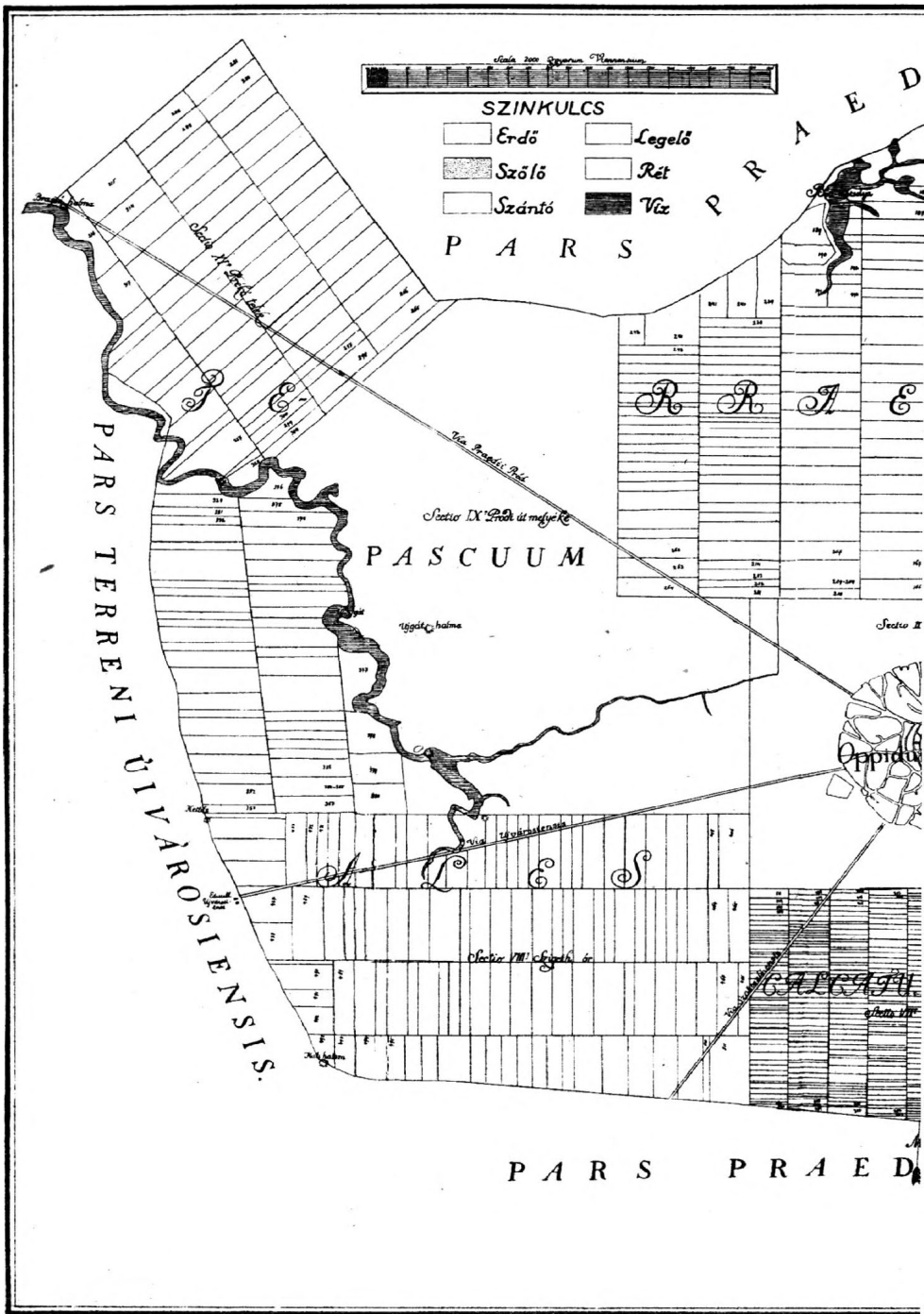
MAPPA  
intravillani Oppidi  
BÖSZÖRMENY  
DELINEATA ANNO  
MDCCLXXXII

Scala 300 Orgyarum Viennensu





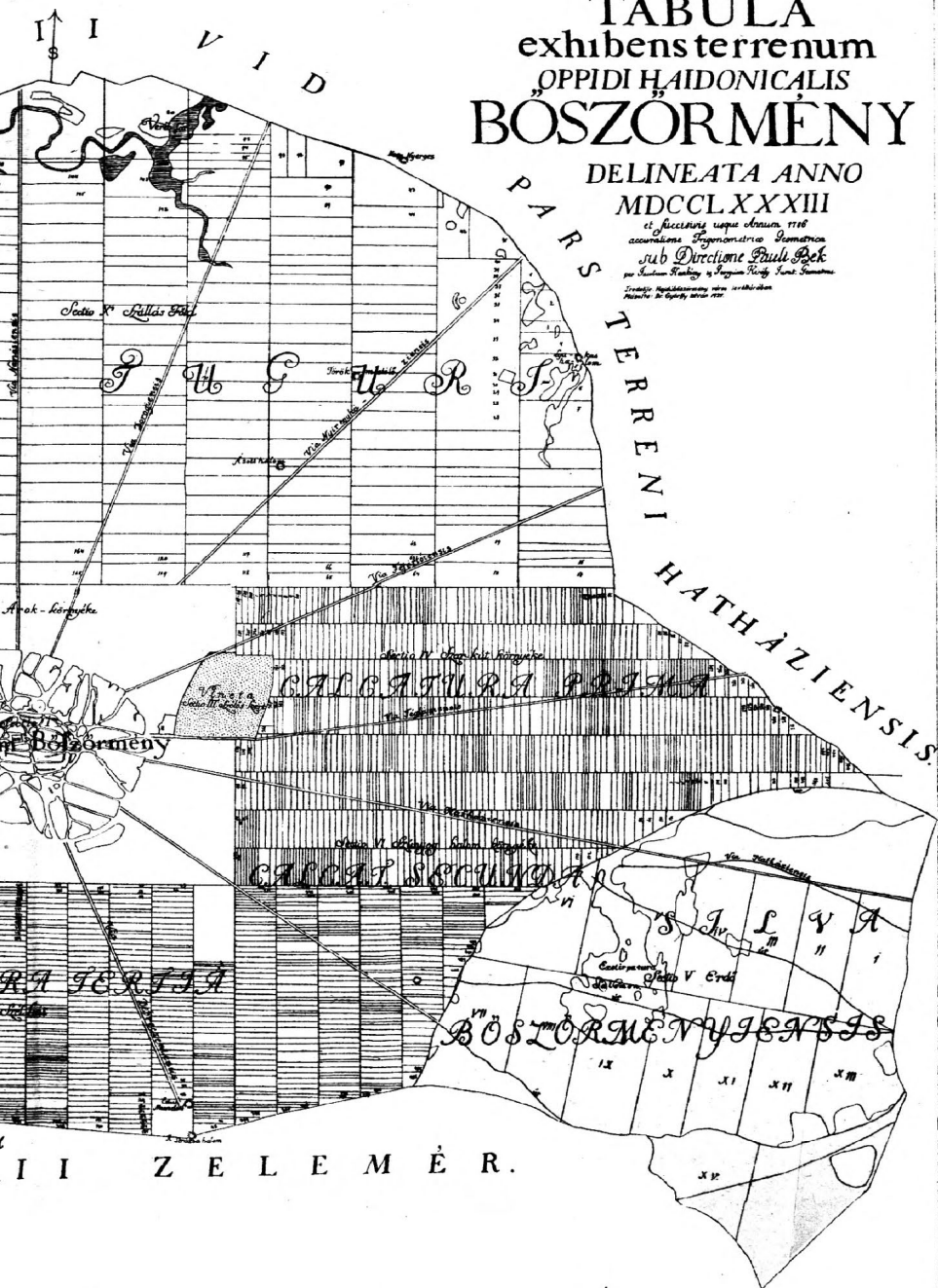




# TABULA exhibens terrenum OPPIDI HÁIDONICALIS BÖSZÖRMÉNY

DELINEATA ANNO  
MDCCLXXXIII

*et recensitis usque ad annum 1786  
accuratissime Topometria Sempernova  
sub Directione Pauli Bek  
per Antonium Haring et Augustum Rindly Junct. Summa  
Tribus Regibus et Imperatoribus Austriae  
Imperialis de Spitzberg anno 1786*





**SZ. H. BÖSZÖRMÉNY**  
várossa  
belső fundusok  
mérnöki térképe  
készítette az 1842 esztendőben HUDÁTSIK PÁL  
H. kerületi mérnök  
Másolta: Dr. Györffy István 1927  
Eredeti je H. Böszörmény levéltárában.



